

Mõnda muistse Peruu jumalahümnidest

Tarmo Kulmar

Kõneldes Kolumbuse-eelse Peruu religioosest luulest, tuleb silmas pidada järgmist. Ajaperiood, millest jutt käib, hõlmab inkade riigi imperiaalset ajastut alates 15. sajandi keskpaigast, õieti juba 1438. aastast kuni 16. sajandi esimese veerandi lõpuni. Ei ole selge, millised kihistused võivad pärineda varasemast ajast. Samamoodi ei ole teada, kas ja kui palju loodi vastavaid tekste pärast 1532. aastat ehk siis ajajärgul pärast Peruu vallutamist Hispaania konkistadooride poolt.

Inkad oli ketšua hõimuliidu ülikonna enesenimetus. Imperiaalsel ajastul oli just ketšua keel eri meetodikate põhjal tehtud arvutuste järgi 10–15 miljoni erikeelse alamaga¹ hiigelriigi riigi- ja administratsioonikeel, rahvastevahelise suhtlemise keel ja samal ajal ka religioosne ühiskeel. Tänapäeval on ketšua keel Peruu teine riigikeel, mida kõneleb Peruu, Boliivias, Ecuadoris, Tšiilis ja Argentinas kokku ligikaudu 10 miljonit inimest.²

Inkade religiooni võib vaadelda kahes plaanis. Ühelt poolt oli see kõige laiemas mõttes animistlik, viljakus- ja esivanematekultuslik loodususund, kus austati paljusid loodusvaimseid ning kardeti kurje vaimolendeid.³ Sellisena oli see rahvausund. Teiselt poolt oli tegu polüteistliku

¹ Näiteks https://es.wikipedia.org/wiki/Imperio_incaico (29.11.2018) annab 10 miljonit.

² Uusimad andmed: https://en.wikipedia.org/wiki/Quechuan_languages#Number_of_speakers (29.11.2018).

³ Algallikana hinnatakse üheks paremaks Inca Garcilaso de la Vega kroonikat (1609): Garcilaso 1988, *Libro I*, cap. 9., 10., 11.

religiooniga, mille keskmes oli maailmalooja, taevajumala Wiracocha, päikesejumala Inti ja viimati nimetatu maise asemiku, ainuvalitseja ehk tänapäevases mõistes keisri enda kultus,⁴ keda kutsuti tiitliga *Sapa Inca*.⁵ Päikese- ja keisrikultus oli inkade riigi ametlik riigiusund koos väljaku- junenud aparaadiga, millesse oli ühendatud preestrite hierarhia, temp- lid ning avalikud ja kinnised riitused.

Inkadeaegset kirjandusloomingut on säilinud väga vähe. See on sajan- dite jooksul kaotsi läinud kahel tähtsamal põhjusel.

Esiteks — inkadel ei olnud märgilist kirjasüsteemi. On küll arva- musi, et kunagi oli see olemas, kuid on mingil põhjusel kadunud või on sellest loobutud (Montesinos 1957: 60–62), või siis, et kirjamärgid olid kootud vaipadesse või maalitud keraamikale (vt nt Jara 1970; Barthel 1977: 27–31), aga nende dešifreerimine on problemaatiline (nt Silver- man 2011). Statistilise teabe fikseerimiseks, säilitamiseks ja taas(esita- miseks) kasutasid inkad erilist nõõridesse sõlmitud süsteemi (*kipu*⁶), kus teavet vahendasid nõõride arv ja värv ning sõlmede arv ja kuju.⁷ Eri- väljaõppe saanud riigiametnike, *kipu*'de tundjate ehk *kipucamayok*'kide⁸ mälu võis suusõnaliselt vahendatud tekste meelde jätta ja esitada küll stabiilses ühiskonnas, ent eurooplaste vallutused, eriti aga nende kaasa toodud haigused, mille tõttu hävis suur osa elanikkonnast, põhjustas tohutu infokao.

Teine põhjus on sunniviisiline ristiusustamine, vanade uskumuste väljajuurimine ja selle käigus vastavate oskustega inimeste ümber- õpetamine või hävitamine. Inkade preestrid, keda nimetati *amauta*⁹

⁴ *Ibid.*, *Libro II*, *cap.* 1–9.

⁵ Võib tõlkida kui 'ainuvalitseja'. Vrd J. J. von Tschudi antud vasteid tema klassikalises sõnaraamatus: *sapa* — saksa k *nur allein, eines*; hispaania k *solo uno* (Tschudi 1853: 471); *inca* — *der Name der peruanischen Könige*; hispaania k *nombre de los antiguos reyes del Perú* (*Ibid.*, 92).

⁶ Levinuim sõnakuju tähistamiseks inkade mnemotehnilist sõlmkirja. Kirjanduses on paralleelselt kasutusel veel sõnakujud *quipu, qquipu, khipu, k'ipu* jt. Vrd J. J. von Tschudi: *kipu* — saksa k 1. *der Knote*, 2. *die Knotenschrift*; hispaania k 1. *nudo*, 2. *escritura, cuenta por nudos* (Tschudi 1853: 210)

⁷ Vt selle kohta lähemalt Kulmar 2007: 64–67.

⁸ Vrd J. J. von Tschudi: *kipucamayok* — saksa k *ein Beamter, dem es oblag, die Knoten- schriften aufzubewahren und zu lesen*; hispaania k *oficial de quipus* (Tschudi 1853: 210).

⁹ Vrd J. J. von Tschudi: *amaut'a* — saksa k *der Weise. So wurden zur Zeit des Inka- reiches eine eigene Kaste von Gelehrten genannt, bei denen sich die Könige und das Volk Rat holten and die Lehrer der Inkas und Nobeln waren*; hispaania k *el sabio, nombre de los hombres doctos en el tiempo de los reyes Incas* (Tschudi 1853: 34–35).

ehk teadjad, targad või õpetajad, samuti *kipucamayok*'id, olid ühiskonna intelligents. *Amauta*'d õppisid oma õpetajatelt muistseid tekste, pidasid neid meeles, esitasid kui vaja ja õpetasid omakorda oma õpilastele. Nad olid suutelised tekste ka kommenteerima. *Kipucamayok*'id, kes valiti välja väljapaistva mäluga laste seast, salvestasid ja taasesitasid küll esmajoones statistilist teavet, kuid omandasid ka oskuse sõlmede abil fikseerida ning ära tunda teatud märksõnu, mis võimaldas sõnalisi tekste hõlpsamini meenutada ja esitada.

Pärandi tundjatele ristiusu ja euroopaliku kirjatarkuse jõuline õpetamine katkestas vana õpetusprotsessi — pani unustama iidsete mälutehnilised võtted, moonutas muistset kommenteerimisoskust ja sundis vanu riitusi unustusehõlma vajuma. Kui unustati kultustoimingud, unustati paratamatult ka lauluvara ehk muistne müüdilooming. Seega polnud tingimata tarvis teadjaid füüsiliselt hävitada, sest piisas ka põhjalikust ajupesust.

Inkade ajalugu ja suusõnalisi tekste hakati kirja panema muidugi alles pärast Peruu vallutamist. Ülestähendajateks olid rooma-katoliku vaimulikud või koloniaalametnikud, kelleks võisid olla nii hispaanlased, mesitiisid kui ka haritud põliselanikud.

Tekste võib jaotada mitme tunnuse alusel.

Esmalt jagunevad kirjapandud tekstid muistsete müütide ja riituste kirjeldusteks ning originaalloominguks. Esimesi on palju rohkem, sest need on ümberjutustused ja kirjeldused. Teisi on aga just ülalnimetatud põhjustel paraku väga vähe säilinud.

Teine on vormiline jaotus — proosatekstdid ja värsid ehk laulud või lugulaulud (*takiy*, ka *taqui*). Proosatekste on rohkem, sest need on — nagu juba öeldud — ühel või teisel moel ümberjutustavad ja seega hõlpsamini mälus taastatud. Selliste tekstide hulka kuuluvad näiteks erinevatele jumalatele määratud palved ja pöördumised. Värsstekste on üles kirjutatud palju vähem, sest täpse sõnastuse meenutajaid pole jällegi palju olnud.

Lõpuks on olulisem jaotus see, et Peruu konkista-eelse originaaltekstiloomingu võib jagada kaheks — kõrgkultuuri loominguks ja rahvaloominguks.¹⁰

¹⁰ Vt lähemalt Peruu kirjanduse ajaloo entsüklopeedia (Carillo 1986) sissejuhatust „*Introducción general a la Enciclopedia Historica de la Literatura Peruana*“.

Viimatinimetatu ehk folkloorne teave on kannatanud palju vähem, sest seda saab hävitada ainult koos rahvaga. Paraku ei anna see muinasjutu- ja rahvalauluvara nimetamisväärset teavet inkade muistse ajaloo ega riigireligiooni kohta.

Ülalpool nimetatud põhjustel hävisid esmalt kõrgkultuuri ametlikud tekstid: ajalookroonikad, valitsejate ülistuslaulud ja riigireligiooni riituste pidulikud hümnid ehk siis tekstid, mis loodi riikliku tellimusega. Seega võisid need olla nii religioosse kui ka sekulaarse sisuga, õieti korruga mõlemaga, sest tegelikult ei saa toonase maailma eluvaldkondi kontekstist lahutada.

Sellised tekstid ei olnud mõeldud esitamiseks sugugi ainult kitsas ülikute seltskonnas. Pigem kanti neid ette suurtel avalikel pidustustel ja tseremooniatel, aga loomulikult õpiti pähe ka koolis. Järelikult olid need loodud selleks, et neid kuulaksid sajad ja tuhanded inimesed. Ei tohi unustada, et tsensuuri läbinud ajalootekstid olid mõeldud varatotalitaarse riigi alamate poliitilise meelsuse ning usklike hoiakute kujundamiseks ja kooliõpilastele soovitud teadmiste andmiseks. Esmalt tuli muidugi soovimatu teave ehk ebaväärikad ajaloosündmused ajaloost ja mälust kustutada.

Üht-teist on muistsest ketšua kõrgkultuuri loomest siiski alles jäänud. Suur osa nendest tekstidest, mida 16.–17. sajandil vahendasid kirjalikud allikad, on koondatud Peruu kirjanduse ajaloo entsüklopeedia esimesse köitesse (Carrillo 1986), kuid mitte kõik. Kroonikatekstidest võib mõndagi juurde leida.

Järgnevalt tuuakse ära mõned palvelaulud, mida esitati inkade usu-riitustel. Esimesed on pühendatud taevasele üliolendile Pachacamakile ja on algselt pärit Guamán Poma de Ayala kroonikast. Esimene versioon:

Sind palume, Pachacamak,
Isa, kus paigas sa asud?
Millises oiivalises kohas?
Ülailmas? Selles ilmas?
Kas lähedal maal?
Saada meile sa vett,
meile, kes sind vajame, sinu rahvale!¹¹

¹¹ Siinkirjutaja tõlge. Vrd: *Te imploramos Pacha Kamaq / Padre, en qué sitio estás? / En el lugar superior? / En este mundo? / En la tierra cercana? / Envíanos tu agua / A tu necesitados, a tu gente* (Ayala 1980: 259).

Hümni teise versiooni on ära toonud ka Carillo:

Isa, Loomise isand!
 Millises kõiksuse osas sa asud?
 Kas taevas või maailmas
 või siin maa peal?
 Vala välja oma veed
 oma kannatavale,
 õnnetule rahvale.¹²

Taevase üliolendi ehk ülijumala Pachacamaki nime tähendus on kas Maailma Looja või koguni Maailma Vääristaja, sest uurides ketšua keele vastavate sõnade tähendust, võib jumala nime tõlgendada koguni nii, et tänu temale on maailmal olemas väärtus.¹³ Taevase üliolendi poole pöörduti, käed palvetades üles tõstetud ja õhku suudeldes. Nagu hümni esitatud küsimus näitab, oli ülijumala asukoht teadmata või arvati teda peituvat panteistlikult kogu olemasolevas. Religioonifenomenoloogilise printsiibi järgi algab jumalaus kõikide rahvaste muistsetes religioonides taevasest üliolendist. Ajapikku nihkub taevane üliolend religioonis tagaplaanile, lastes esiplaanile atmosfäärinähtuste ja taevakehade jumalad, kuid ei kao. Tema poole pöördutakse ikka, kuid harva ja kõige suurema häda korral. Antud kontekstis oli selleks põhjust — põuast tingitud katastroofiline veepuudus. Selliseid pöördumisi sooritas suur rahvahulk vabas looduses. Tõenäoliselt kaasnes religioosse palvega ka mingi analoogiamaagiline riitus, mida taolistel puhkudel tuntakse mitmel pool maailmas vihma väljamanamisena.

Carillo entsüklopeedilises teoses ei ole hümne inkade panteoni peajumalale päikesejumal Intile. Sellekohase ilmselt ainukese autentse,

¹² Siinkirjutaja tõlge. Vrd: *Padre: Señor de la creación! / En qué parte del universo estás? / En el cielo o en el mundo / o aquí en la tierra? / Vierte tus aguas, / Para tus pobres, / Para tus hombres* (Carillo 1986: 78).

¹³ Vrd J. J. von Tschudi: *pacha* — saksa k *die Erde, die Welt, der Ort*; hispaania k *tierra, mundo, lugar* (Tschudi 1853: 420); *camak* — saksa k *der, welcher schafft, hervorbringt, belebt, der Schöpfer*, hispaania k *el que da el ser, el que anima, el criador*; *cama* — saksa k *der Wert*, hispaania k *merito*; *pachacamak* — saksa k *der Welterschaffer*. (Mit diesem Namen bezeichneten die alten Peruaner den Gott, den sie als Schöpfer der Welt verehrten. Ihrer Mythologie zufolge war er Sohn von Con.); hispaania k *el criador del mundo, Dios de los antiguos Peruanos, hijo de Con* (*Ibid.*, 116 – 117).

kuid piisavalt ereda näite leiame õnnekombel säilinud inkadeaegsest ketšuaakeelsest eepilisest näidendist *Ollantay*. Järgnevalt tuuakse tekstinäited näidendi kahest ketšua keelest hispaania keelde vahendatud tõlkeversioonist: Sir Clements R. Markhami 1871. aasta tõlkest, mille kordustrükk ilmus 2012. aastal, ja tänapäevasest, kuid ilmunisaastata tõlkeväljaandest.

Lühikokkuvõte näidendist on järgmine. Mägirahva vürst, inkade väepealik Ollantay, tiitliga *Apu*,¹⁴ ja inkade keisri lemmiktütar armuvad. Ollantay läheb tütre isalt armastatu kätt paluma. Sellist abielu peeti inkade riigis aga ebavõrdseks ja seega mõeldamatuks. Pealegi on keisri tütar Ollantayga keelatud suhtes olnud ja sünnitab tütre. Inkakeiser ei andesta ja sulgeb tütre koos lapsega päikeseneitsite¹⁵ kloostriisse vangistusse. Ollantay käitub mässajana ja põgeneb oma kindlusesse Ollantaytambosse. Alles uue keisri ajal pälvivad mõlemad andestuse ja töstetakse taas kõrge au sisse (Ollantay 2012: 11–15). Esimeses vaatuses palubki Ollantay parajasti Päikesele ohverdavalt ülempreestrilt, kes temasse hästi suhtub, kaitset ja toetust, kuid saab isaliku hoiatuse ja jumalateotuse eest noomida. *Uillac umu*, ülempreester,¹⁶ pöördub esimeses vaatuses Päikese poole:

¹⁴ *Apu* — 'isand' või 'ülik'. Vrd J. J. von Tschudi: *apu* — saksa k *ein Mann, der eine wichtige Stelle einnimmt, von guter Familie, edler Geburt, reich ist*; hispaania k *señor grande ilustre, se por nacimiento, ó riquezas, ó por su empleo* (*Ibid.*, 51). Näidendi mõne versiooni pealkiri on ka *Apu Ollantay*.

¹⁵ Nn päikeseneitsiteks ehk „väljalituteks“ (vrd J. J. von Tschudi: *aclla*, mis tuleneb samakujulisest verbist *aclla* — saksa k *auswählen, ausscheiden, bei Seite legen, trennen, sondern, erlesen*; hispaania k *apartar, escoger, elegir* (*Ibid.*, 6)) nimetati tütarlapsi, kes valiti ilu või eriliste oskuste tõttu välja juba lapsena, kasvatati erilistes suletud kloosterelamutes rangetes tingimustes üles ja määrati seejärel kas valitseja konkubiinideks, päikesekultuse preestrinadeks, õukonna tantsijannadeks ja lauljannadeks või õukonna kokkadeks ja kuduajateks. Vt näiteks Espinoza 1990: 219–220 ja samuti eesti keeles Kulmar 2007: 108–116.

¹⁶ *Uillac umu* — ülempreetri tiitel (mõnikord ka kirjaviisis *Uillca / Huillca umu / uma*), võib tõlkida kas 'kõnelev ettekuulutaja' või 'jumaluse ettekuulutaja'. Vrd J. J. von Tschudi: *uilla* — saksa k *einem Andern etwas sagen, erzählen*; hispaania k *decir a otro, referir* (Tschudi 1853: 99); *uillca* — saksa k *das Götzenbild*; hispaania k *idolo* (*Ibid.*); *umu* — saksa k *der Zauberer, Wahrsager*; hispaania k *hechicero, adivino, agurero* (*Ibid.*, 103). Riigi peajumala, päikesejumal Inti ülempreestriks oli enamasti valitseva keisri onu või ka noorem vend. Päritavat preestriseisust inkade ühiskonnas polnud. Alama astme preestriks valiti kandidaat võimete alusel välja juba lapsena ja ta sai vastava koolituse. Preestrid kandsid musta rõivastust, viisid läbi ohverdamisriitusi, olid pärimuse ja suulise traditsiooni hoidjad, õpetajad, kalendriarvutajad, tähtede- ja loodusevaatlejad ning ravitsejad.

Elav päike! Kummardan sinu ees,
 jumaldan põrmus su kulgu,
 ja ainult sulle ma eraldan
 tuhat laamat, mis määratud sulle.
 Pean andma nad ohvriks su pühal.
 Valan sulle ma vere, mis
 põleb ses lõõmavas tules
 pärast mu paastumist harrast.¹⁷

Teises näidendi versioonis hümnit tekst veidi erineb:

Elav Päike!
 Alandan end sinu ette,
 jumaldan sinu kulgemist.
 Sinu jaoks on eraldatud sada laamat,
 mille liha olen valmis
 ohvriks tooma sinu peo päeval.
 Valan välja kogu vere sinu auks.¹⁸

Hümnis kajastatu langeb põhitegevustes kokku kroonikakirjutaja Garcilaso de la Vega üles tähendatud suure päikesepüha Inti Raymi vastava tseremoonia põhjaliku kirjeldusega (vt Garcilaso 1988, *Libro VI, cap.* 20–23). Päikesejumala nimi Inti tähendabki ketšua keeles päikest.¹⁹ Päikest kui jumala palet oli keelatud otse vaadata (see oleks ka võimatu), teda tuli paluda põrmu heites. Talle toodi ohvriks valgeid ja musti laamasid; suure ohvritalituse korral olevat neid veristatud sadu. Tapetud laamade veri kui elu kandja valati viljakandvasse maasse ja päikesejumalale anti ohvriloomad üle tule vahendusel — osa ohvrilihast põletati, osa küpsetati ja söödi ära ohvritoojate poolt. Seega oli tegemist anniohvriga (ohvriloom annetatakse jumalale) ja samal ajal ka osadus-

¹⁷ Käesolev siinkirjutaja tõlge on kirjanduslik. Vrd: „*Sol vivo! Postrado delante de ti, / adoro vuestra marcha. / Y para ti solo he separado / mil llamas que an tu día / debo sacrificar en vuestra fiesta. / Derramaré su sangre en presencia de ti. / Quemadas en el fuego arderán, / despues de hecho el ayuno*“ (Ollantay 2012, 24).

¹⁸ Siinkirjutaja tõlge. Vrd: „*Sol Vivo! Postrado anti ti, / Adoro tu marcha. / Para ti he separado cien llamas, / Las que las boy / A sacrificar en el día de tu fiesta. / Derramaré toda la sangre en tu honor*“ (Ollantay sine anno, 14).

¹⁹ Inti – saksa k *die Sonne*; hispaania k *sol* (Tschudi, *op. cit.*, 92).

ohvriga (ohvriliha süüakse ühiselt). Enne usupühi tuli rituaalselt paastuda ja puhastuda. Seega ilmneb, et hümnide versioonide erinevused ei muuda riituste põhiskeemi. Siinkirjutaja on päikesepüha Inti Raymi ajal toimetatud rituaale lähema vaatluse alla võtnud teisel (Kulmar 2003: 51–60; Kulmar 2007: 171–177).

Nagu toodud näidetest ilmneb, on inkade religioossed pidulikud pöördumised muistsete jumalate poole vaatamata oma napolisõnalisusele sisutihedad ja inforikkad. Küllalt sageli on selle teabe tõesust võimalik kontrollida kroonikatekstide või koguni arheoloogilise ainese põhjal, mistõttu on nad täiesti tõsiselt võetavad usundiloolised allikad. Aga kahjuks on neid liiga vähe säilinud.

Kirjandus

A y a l a, Felipe Guaman Poma de 1980 [1615]. *El Primer Nueva Corónica y Buen Gobierno*. Edición crítica de John V. Murra y Rolena Adorno. Traducciones y análisis textual del quechua por Jorge L. Urioste. Ciudad de México: Siglo Veintiuno Editores S. A.

B a r t h e l, Thomas S. 1977. Writing Systems. — Thomas A. Sebeok (ed.): *Native Languages of the Americas*, Vol. 2. New York: Plenum Press

C a r i l l o Espejo, Dr. Francisco 1986. *Encyclopedia Historica de la Literatura Peruana*, Vol. 1: *Literatura Quechua Clasica*. Lima: Editorial Horizonte

E s p i n o z a Soriano, Waldemar 1990. *Economía, sociedad y Estado en la era del Tahuantinsuyo*. Lima: Amaru Editores.

G a r c i l a s o de la Vega, Inca 1988. *Comentarios reales de los Incas* [1609]. Tomo I. Lima: Editorial Mercurio S. A.

J a r a , Victoria de la 1970. La solución del problema de la escritura peruana. — *Arqueología y Sociedad*, No. 2

K u l m a r, Tarmo 2003. Das Sonnenfest Inti Raymi als ein Höhepunkt des religiösen Jahres in der Inka-Religion. — *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*, Band 15: *Religiöses Reisen*, S. 51–60

K u l m a r, Tarmo 2007. *Tõsilood muinasrahvastest*. (Eesti mõttelugu, 76). Tartu: Ilmamaa, lk 171–177

M o n t e s i n o s, Fernando de 1957 [1642]. *Memorias Antiguas, Historiales y Politicas del Perú*. Cuzco: Universidad de S. A. A.

O l l a n t a y *sine anno*. Anonimo. Drama: Quechua–Español. Basada en las obras hechas por Sebastián Barranca, Gabino Pacheco y Sebastián Salazar Bondy. Lima: Presente Edición

O l l a n t a y 2012 [1871]. *Un drama en los tiempos de los Incas*. (Sir Clements Robert Markham) Arequipa: Ediciones El Lector S. R. L.

S i l v e r m a n, Gail 2011. La escritura Inca: La representación geométrica del Quechua Precolombino. — *Ex novo: revista d'història i humanitats*, n ú m 7. Universitat de Barcelona. <https://www.raco.cat/index.php/ExNovo/article/view/250696/335576> (29.11.2018)

T s c h u d i, Joachim Jakob von 1853. *Die Kechua-Sprache*. Bd. III: Wörterbuch. Wien: aus der Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei